

Жүрегім лүпілдеп[1,107], -

деген өлеңнің аяқ жағында айтылатын тұжырым да осындай байлам жасауымыз дұрыс екенін айқындай түсетін болса керек.

Сонымен түгелдей алғанда «Көзімнің қарасы» арнау өлең деуге лайық болып шығады.

Мұхтар Әуезов: «Көзімнің қарасы» қазақтың шешен тілімен шеберлеп айтқан сезімдерді көрсетеді, - деп жазды, сонымен қатар Шығыс поэзиясында Науаи, Физули лирикасында көп орын алған үлгілердің әсері де жоқ емес. Бұнда жастар махаббатының нақтылы шындығынан гөрі сұлудың көркін мадақтау көп. Осы өзгешеліктері бұл шығарманы «Қызарып, сұрланып» өлеңінің шыншылдық, дәлшілдік үлгісінен алыстатып әкетеді. Анығында екеуі екі стильде жазылған бір-біріне контраст тәрізді өлеңдер» [3, 141-б.], - деп түйіндейді. Зерттеуші «Көзімнің қарасы» өлеңінің жанрлық табиғаты мүлде өзгеше екеніне ерекше көңіл аударған. Сонымен қатар «Көзімнің қарасы» мен «Қызарып, сұрланып» екеуін салыстыра отырып, олардағы суреттеу тәсілі әртүрлі екенін атап көрсетуі де осы өлеңдердің жанрлық сипатын, баяндау, суреттеу өзгешелігін тереңдеп түсінбек болған кісіге ой саларлық.

«Қызарып, сұрланып» – жазба поэзиясындағы таза сыршылдық лириканың озық үлгісі болса, «Көзімнің қарасы» – халық поэзиясы дәстүріне негізделген әнге салып айтатын өлең. Мұндай көпшілік жастар айтатын өлеңнің сөзі де әніне сай мейлінше қарапайым, тартымды келуі, халықтық үлгіге жақын болуы әбден заңды. «Көзімнің қарасы» Абай кезінде, өткен ғасырда ғана емес, бүгінгі кезге дейін ел ішінде кеңінен таралып, жалпы жұртшылық сүйіп айтатын, жанын салып тыңдайтын әсерлі ән болып келе жатқаны тегін болмаса керек.

Иә, осылай ұлы Абайдың әуезді әндері өміршең әрі мәңгілік екенін жас толқын сезініп һәм айта жүрсе деп тілейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абай. Қалың елім қазағым. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1995. – 384 б.
2. Қирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі /Кітапта: Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. –Б.40-46.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967. – 391 б.

ЭТНОЛЕКСИКАНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ

*Қазанбаева А.З., ф.ғ.к., доцент,
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Ұлт тіліндегі этномәдени лексика ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, оның мәдени мұрасы ретінде сақталып, этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының негізгі көрсеткіші болып табылады. Кез келген тілдің көрінісі халықтың тарихына, мәдениетіне, әдебиетіне, салт- дәстүріне, әдет- ғұрпына, дүниетанымына, жалпы тұрмыс- тіршілігіне байланысты болып, сол тілден мол деректер беріп, рухани және материалдық мәдениетін айқындай түседі. Тілді мәдениетпен байланыстыра зерттейтін, сонымен бірге тілдің қызметіндегі және қалыптасуындағы, дамуындағы лингвистикалық, этномәдени және этнопсихологиялық факторлардың өзара әсерін, бір-бірімен байланысын қарастыратын тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі этнолингвистика болып табылады.

Ғалым Е. Жанпейісов: « Этнолингвистика өзінің бітім- болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді», - дейді [1,4].

Ғалым Ж. А. Манкеева « Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі: әр тіл өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол- мәдениет айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екені байқалады. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) – этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы», - деген пікірі тіл мен мәдениеттің сабақтастығын,

тілдің бойындағы ұлттық сипатты айқындай түседі [2,15].

Қазіргі этнолингвистиканың теориялық және практикалық қажеттіліктерінің негізінде этномәдени лексика қарастырылып, лингвистикалық талдаулар жүзеге аса бастады. Сөздердің белгілі бір ұлтқа қатысты қолданыстық сипаты осы этнолексика аясында қарастырылады.

Қазақ тіл біліміндегі этнолексика этнографиялық, тарихи, лексика-семантикалық, этимологиялық, танымдық тұрғыдан қарастырылып келеді. Қолданыстағы сөздің этноқызметі, мағынасы оның тілдік қатынастағы жұмсалыу ерекшеліктерін айқындаумен маңыздырақ. Мәтін құрамындағы сөздің, сөз тіркесінің этнолингвистикалық қолданылу ерекшеліктерінің айқындалуы тілдің әлеуметтік ортадағы қызметі туралы жан- жақты хабар беруге бағытталады. Тіліміздегі сөздердің мәтін ішіндегі қолданысы этнолексика арқылы көрініс беріп, тұтастай бір ұлттың этномәдени, тарихи, ұлттық бітім- болмысын таныта түседі.

Этнолексикалық қолданыстар тек атауыштық қызмет атқарып қана қоймайды, сонымен қатар олардың қарым-қатынастық ролі де айқын көрінеді. Этнолексика арқылы қазақ халқының дүниетанымы, ұлттық ерекшелігі көрініс беріп, этнолексикаға қатысты атаулар қолданыс барысында әр түрлі мағыналық реңктерді кеңінен қамтиды. Қазақ тіліндегі этнолексика, этноатаулар ауыз әдебиетімізде, көркем шығармаларда кеңінен қолданылып, сол ұлттың табиғатын айқын көрсетіп бере алады. Тіліміздегі этнолексикаға жатқызылатын атаулар этностың тілінен, сол этнос туралы жазылған көркем әдебиеттен орын алады және ұрпақтан- ұрпаққа ұлттық әрі рухани байлығымыз іспетті жеткізіліп отырады.

Этнолексика, мәдени лексика жайлы құнды пікірлер ғалым Ж.А.Манкеева еңбектерінде қарастырылып, дәлелді тұжырымдар берілген. Ғалым этнолексикаға былайша баға береді: «Сонымен көне тамырлы этнолексика халықтың этномәдени тарихы және тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі болып табылады. Оның негізін құрайтын тұрмыстық лексиканың дені- ұлттық материалдық мәдениеттің реликті әрі рухани байлығымыздың түбірі. Себебі бұл жүйедегі сөздер тек атауыштық қызмет қана атқармайды. Қазақ тіліндегі заттық мәдениетке қатысты атаулар немесе тұрмыстық лексика қазақ халқының материалдық өндірісінің деңгейін, сипатын, түрлерін және шаруашылық пен тұрғын үй мүліктері, киім мен тұрмыс бұйымдарын әшекейлеуге қажет мұқтаждықты қамтамасыз етуге бағытталған қазақтың халықтық қолөнер бұйымдарын бейнелейді. Ал олар – қазақ халқының материалдық қана емес, рухани да байлығының көрсеткіші»[3,7]. Ғалымның пікірінде келтірілгендей, тіліміздегі этнолексиканы құрайтын атаулар сан-салалы болып келеді.

Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» повесінде қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, болмысын, танымдық көрінісін бейнелейтін этномәдени лексика молынан кездесіп, ұлт тарихын айқындайтын ақпарат көзі болып табылады. Этномәдени лексиканың қолданысынан этноақпарат көрініс береді. Көркем шығармада қолданылатын этноатаулардың ұлттық бояу жасаудың бірден-бір құралы, негізі болатындығына көз жеткізу үшін, осы повестен алынған төмендегі үзінділерді келтіруге болады.

Қазақтың тұрмысынан хабардар ететін этнолексика үй-ішіндегі тұрмыстық заттарды атап қана қоймай, сол ұлттың өмірінен, тұрмысынан, тыныс-тіршілігінен, күнделікті тұрмыста қолданған материалдық мәдениетінен толықтай түсінік беретініне көз жеткізіп, танымдық табиғаты айқын көрінеді.

1. Жалғыз-жарым мал көздеген қоңылтақ кедей шалдар бұзау көздеген, ұршық иірген кемпірлер немесе тізе қап байлаған, бір балағы салпылдаған биешілер болмаса, өзгенің бәрі біраздан соң қымызға қанып, күр-күр кекіріп, қарнын сипап, итарқа, шаңырақ салма, жүк күрке, арба күркелерінің астына кіріп, манаурады.

2. Жалғыз әйнек жаман үй, төсеніші- жалаң ши. Жаман шидің төр жағы- ала сырмақ, текемет, текеметте- Күнікей, жалғыз әйнек түбінде. Алты көзден үшеу жоқ , лақтар ойнап сындырған. Қалғаны аман қалсын деп, әйнекті жүдә жұлдырған. Күн жылыды не керек? Бала- шаға, козы- лақ жол қып алды әйнекті. Лақ ойнақтап көрпеге, жығып кетеді шәйнекті [4, 235].

3. Әйтеуір көктің көлемі ғой, бір жағынан, Құлтума мен Жұматайдың еңбегін еміп, бір жағынан, қызымен екеуі байлардың жібін иіріп, алашасын, бауын тоқып, сырмағын сырып, кестесін тігіп, ұрттап- жалап жаз бойы тамақтан кенде болған жоқ [4, 260].

4. Құдалардың келу қарсаңында бозбалалар да дәмелі аттарын таң асырып, ер- тоқымын,

айыл- тұрманын түзеп, қам қылысты. Анадай жерге сегіз қанат ақ отау тігіліп, іші кілем, киіз, алаша, көрпе, жастық, түс киізбен безелді [4, 233-305].

5. Өз әлінше Шекер де үйінің ішін мырсындай қылып қойыпты. Атасы өлсе, атамайтын жалғыз қара ала сырмағын төрінің алдына төсепті. Ноқталы кебісін, тот әбдіре, шалжақ ауыз сандығын, шокпыт төсегін, тон-мон, жүн-жұрқаларын текшелеп жинап, ескі алашамен бүркеген болыпты. Бұрын жадағай-жайдақ жататын қазан-аяқ жаққа шыпта құрыпты, жалғыз-ақ от басында тұратын қара құман жылжып барып, босағадан орын алыпты [4, 299].

Жоғарыда берілген мысалдардан қазақ тұрмысының суреті бейнеленіп, материалдық мәдениет айқындала түседі. «Тізе қап, итарқа, шаңырақ салма, жүк күрке, арба күрке, жалаң ши, қара ала сырмақ, текемет, алаша, кілем, түс киіз, әбдіре, сандық, ұршық, қазан-аяқ, қара құман» секілді қазақ тұрмысында дайындалатын дәстүрлі бұйымдар ерекшелігіне қарай негізгі қолданған шикізаттары төрт түлік малдың жүні мен терісі, аң терілері, құстың мамығы және әр түрлі өсімдіктер болған. Тілдік жүйедегі қазақ қолөнеріне байланысты атауларды олардың экстралингвистикалық мәнділіктерімен тығыз байланыстыра отырып этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу белгілі бір тақырыптық топтарға жататын атаулар жүйесінің құрылымын, олардың тілдегі көрінісін, қалыптасу заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Қазақ қолөнеріне байланысты атаулардың рухани мәдениетпен астасып жатуы этнолингвистикалық зерттеуді қажет етеді.

Тіл мен мәдениет негізінде қалыптасқан қолөнерге байланысты туындаған этнолексика, этноатаулар белгілі бір уәжділігі бар сөзқолданыстар. Қазақ қолөнеріне байланысты туындаған атаулар сол ұлттың эстетикалық талғамының деңгейін, рухани танымының жетістігін және шығармашылық еңбегін әрі табиғатты игерудегі өмірлік тәжірибесін байқатады. Қолөнерге қатысты бұйым атаулары қазақ халқының тұрмысындағы рухани, мәдени, әлеуметтік ролін айқындап ғана қоймайды, сонымен қатар олар ұлт мәдениетінің қалыптасқан тұтас бір бөлшегі ретінде саналады. Этнолексика ұлттық- тарихи колорит жасауда таптырмас тілдік құрал болып табылады. Мына төмендегі үзіндіні мысалға келтіруімізге болады.

Күнікейге камзол, көйлек, өзіне кебіс, шапан, Жұматайға күпі керек. Құлтуманы қойшы, о түгілі Күнікейге жаңа көрпе, жастыққа тыс, кестелі орамал, ақ шымылдық, сары қол сандық, қызыл сал керек. Тұяқ: «Есік көрсет, малыңды алып, қалыңдығымды бер»- деп қыңқылдағалы қашан. Қысқы азығы, соғымы тағы келеді. Үш қанат желкөз баспананың туырлығы жұлдыз- жұлдыз: бүктеумен, жазумен, артумен, тігумен, сұрғылданып, өзі үлдіреп тозығы жеткен құрымға қой сүйкеніп, лақ секіріп, сиыр мүйіздеп, сау тамтығын тастамады. Бір жағынан бозбаласы түскір іргенің сиқын кетіріп бітті: шиде қирамаған аяқ, үзілмеген бау қалған жоқ [4,267]. Суреттеліп отырған этномәдени лексиканың маңыздылығы оқырманға жетуі және оның санасынан орын алып ұлт менталитетіндегі алатын орнының айрықша көрінетінінде.

Шәмшидің күйеуі келгенге жұрт масайрап, Күнікейдің құрбы-құрдастары атлас, торғын, жібек, бәтес, мақпал, барқыт киіп, күміс баулы, сандық шомбал шолпылары күнге шағылысып, құйымшағын соғып, қызылды-жасылды, оқалы, зерлі тақиялардың шокпардай үкілері үлпілдеп, күлтелі қос етектері күлкілдеп, он кез бәтесті аяғымен теуіп, бұлғандап, сәнденіп жүргенін көргенде, Шекердің іші қазандай қайнайды, оларды көргенде Шекердің көзі мұзға тайғандай, сырғанап өте шығады да, көрмегенсіп, қырын қарап кетеді [4,267]. Мысалда берілген матаның түрлері де қазақтың қыз-келіншектері талғаммен киініп, ұлттық салт-дәстүрді сақтағанын байқатады. Зергерлік бұйымдарды да орнымен қолданып, материалдық мәдениет ұлт тілінде көрініс берген. Ұлттық мәдениетімізді танытатын киім атаулары, зергерлік бұйымдардың қолданысынан тілдік атаулардың этномәдени фонны анық көрініс береді.

Сонымен қатар шығармада қазақтың салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына қатысты этноатаулар да қолданылып, ұлттық болмысты аша түседі. Мысалы: Қатындар қалыңдықты ортаға алып, оң жаққа шымылдық құрып: «Шымылдық құрар», «қол ұстатар», «шаш сипар», «төсек салар», «етік шешер», «ірге тебер», «көрпе қимылдатар» кәделерін, «жол менікі, сенің жолың анау, жолы біткен» десіп, керілдесіп, керісіп, таласа-тармаса бір жапырақтан жырымдап алысуға, оның артын ала жаздай өсекке, пыш-пышқа, араздыққа айналдыруға байдың үйіне қарай ентелесті [4, 281]. Жоғарыда берілген сөйлемде қазақ әдет-ғұрпындағы жөн-жоралғылардың түрлері беріліп, ұлттың мәдениетінен ақпарат береді. Тағы да мысал келтіретін болсақ: Мұсатай, Әйткен сияқты бозбалалар да керіліп, ырғалаңдап, көзін ашып-жұмып, айғайды салып, бүгінгі көшті ойын-сауық қылып

жіберді. Сауықтың арты «ұйқы ашарға», «аударысқа», «көкпарға» айналып, жұрт дырду-думанмен қонар жерге келіп қалғанын да білмей қалды [4, 281]. Ұлттық ойын түрлері де кездесіп, ойындарды да барынша талғаммен ойнағанын байқатады және ұлттың танымын аңғарамыз.

Тілдегі этнолексика ұлттың материалдық және рухани мәдениетінің негізін құрайды. Көркем шығармада қолданылған этнолексика, этномәдени атаулар тарихи-мәдени және этнолингвистикалық мазмұн мен мәнді тудыратын категория, ұлттық болмысымыз бен ұлттық танымымызды айқындай түсетін, этноақпаратты көрсететін тілдік материалдар болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісов Е. Этнолингвистика \\\ Ана тілі. -№ 3. 1994,-4 б.
2. Манкеева Ж. М. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2008. -356 б.
3. Манкеева Ж. М. Этнос тілі табиғатының ерекшеліктері \\\ Тіл тарихы және сөз табиғаты. Ғылыми мақалалар жинағы.-Алматы, 1997. -235 б.
4. Аймауытов. Ж. Ақбілек (роман, повесть, әңгіме). – Астана, 1998.-325 б.

БАҚ САЛАСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ АҚПАРАТТЫ ШЫҢАЙЫ ҚОЛДАНБАҒАНДА ҚАУІПТІҢ АЛДЫН АЛУ НЕМЕСЕ ТӨТЕП БЕРУ ЖОЛДАРЫ

*Қайнетден Ж.К., студент
Амангелдиева Г.С., оқытушы
Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ*

Мақалада журналистің өз құқықтарын қалай қолдануды және жағымсыз салдарларға тап болмау жайында қысқа ақпарат берілген. ҚР Заңдары аясында сараптама жүргізіліп, журналистің құқықтары мен міндеттері сараланды. Қызмет барысында журналист:

Алынған ақпараттың дұрыстығын тексеруі тиіс;

Кейбір жағдайларда тексерілмеген ақпарат механизмі баяу жарылатын мина болуы ықтимал. Ол неліктен жұмыс істеп кетуі мүмкін?

Жиі жағдайларда журналист асығыста, кәсіби немқұрайдылығына байланысты немесе ақпарат берушіге асыра сенгендіктен алынған ақпаратты тексермейді. Кей кезде мұндай ақпарат баспадан кез келген салдарсыз өтеді. Өйткені себебі – ақпараттың шындыққа жанасқаны немесе ақпараттың назарсыз қалғаны. Бірақ, жиі дәйексіз ақпарат азаматтардан және заңды тұлғалардан ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы сотқа талап, арыз түрінде наразылық тудырады.

Мысалы, журналист болған жағдайдың куәгері болмай тұрып, кез келген жайт туралы ақпаратты N азаматтың көргенінен, оның болған жайт туралы пікірінен және азаматтарға берген сипаттама бойынша ақпарат дайындайды. Біреуді маскүнем, парақор деп айыптап және осы айтқаныңызға дәлел таба алмаса журналист сотқа түсуі мүмкін. Себебі, егер адам шынымен де парақор болса, оны растайтын сот үкімінің құжаттары болуы шарт. Егер адам тіркелу уақытында мас болса, ол медициналық сараптама немесе басқа да объективті мәліметтермен расталуы керек.

Адамдардың ар-намысын, қадір-қасиетін және іскерлік беделін қорғау туралы сотқа талаптардың саны күннен күнге өсуде, сондықтан ақпаратты тексеру, ең алдымен журналист үшін маңызды болу керек. Себебі «Бұқаралық ақпарат құралдары» туралы заңның 21 бабы 2 тармағы журналисті шындыққа жанаспайтын ақпаратты таратпауға міндеттейді [1].

Мәліметтер мен пікірлерді ажырату;

Шартты түрде ақпаратты мәліметтер жайлы дерек және пікір, пайым, баға білдіру деп бөлуге болады. Кез келген ақпаратты баяндағанда, журналист деректің, пікір, пайым немесе бағаның өз орны бар екенін есте сақтауы керек. Мұндай ұсыным ар-намысты қадір-қасиетті іскерлік беделді қорғау туралы талаптарды қарастырған кезде соттың қайсысы дерек, қайсысы пікір, пайым немесе баға екенін ажырата алмауынан пайда болады. Бұл айырмашылық түбегейлі. Пікір, пайым немесе баға сотталмайды, себебі олар өмір сүру мен тыныс алу құқықтары сияқты табиғи және тартып алынбайтын адам құқықтары. Бұл құқық Қазақстан Республикасының Конституциясының 20 бабымен кепілденген [2]. Сотта азаматтық құқықтардың жауапкершілігі фактіні бұрмалау кезде